

Тетяна БЕЦЕНКО,
доктор філологічних наук,
Сумський державний
університет
ім. Антона Макаренка

ФІЛОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

УДК 811. 161.2 + 214.46

У статті узагальнюється досвід виконання аналізу художнього тексту. Обґрунтовується доцільність використання філологічного аналізу як комплексного підходу, що забезпечує різномірне осмислення складників текстової організації художнього твору. Подається зразок такого аналізу.

Ключові слова: філологічний аналіз, художній текст.

Досвід педагогічної роботи переконує, що проблема аналізу художнього тексту не втрачає актуальності. Вважаємо, що фахова філологічна освіта немислима без оволодіння прийомами і навичками комплексного аналізу тексту – лінгвістичного, стилістичного, літературознавчого в їхній єдності, що в цілому складає філологічний його аналіз. Доцільність (перевагу) саме філологічного аналізу тексту вбачаємо в тому, що його застосування допомагає зрозуміти й водночас відчутти єдність форми і змісту, осмислити їхню взаємозалежність, у результаті – естетично сприйняти текст, дістати естетичну насолоду від ознайомлення з ним у процесі текстової комунікації.

Навчити комплексно аналізувати художній текст – означає навчити його розуміти, навчити осягати глибинний зміст повідомлюваного, оцінювати значущість поданої інформації, інтерпретувати висловлену думку з позицій критичного осмислення її, вибудовувати власну теорію розв'язання проблеми на основі поданої в тексті інформації.

Взагалі філологічний аналіз розуміють як «аналіз узагальненого типу, який передбачає визначення проблематики художнього твору і його ідейного змісту співвідносно з розглядом композиційно-мовленнєвої структури тексту, його образного ладу, просторово-часової організації та інтертекстуальних зв'язків, маркованих мовленнєвими сигналами» [4; 242].

Мета філологічного аналізу полягає в тому, щоб показати, як ідея художнього твору виражається через систему його образів, у сукупності компонентів текстової організації. За такого підходу художній текст «розглядається як естетичний феномен, якому притаманна цілісність, образність і функціональність, і як форма звернення до світу, тобто як комунікативна одиниця, в котрій, у свою чергу, моделюється певна комунікативна ситуація, і як окрема динамічна система мовних засобів» [4; 4, 5].

Філологічний аналіз тексту можна виконувати в усній і письмовій формі, як імпровізовано, так і заздалегідь продумано. Є два загальні способи реалізації означеного аналізу: характе-

ристика різномірних особливостей тексту розрізнено, відокремлено (як відповіді на питання алгоритму) і здійснення аналізу за ходом розгортання оповіді з одночасною характеристикою всіх актуалізованих у конкретному випадку моментів (стосовно форми і змісту). У результаті отримуємо цілісний зв'язний виклад у вигляді авторської (інтелектуально-творчої) роботи (приклад такого аналізу подаємо нижче).

Філологічний аналіз тексту уявляється нам як своєрідний логіко-творчий, пошуковий процес, зорієнтований на різномірне пізнання феномену різноаспектної текстової діяльності відправника інформації. Такий процес передбачає співдію, співучасть адресанта й адресата. Він відносно вичерпний; безкінечний у часі й просторі.

Художній текст здебільшого в цілісності та завершеності поєднується зі своїм автором – відправником інформації. Адресатів – отримувачів інформації – необмежена кількість у часо-просторовому вимірі. Кожне ознайомлення з текстом – суто індивідуальне. Тож зрозуміло, що суто індивідуальним, неповторним є всякий (окремо взятий) філологічний аналіз тексту (текст – незмінний; змінними є час, можливо, простір, отримувачі інформації (адресати)).

Пропонуємо схему-алгоритм філологічного аналізу тексту:

1. Уповільнене читання художнього тексту.
2. Стисла характеристика творчості письменника в контексті історичної доби, до якої належить митець; місце твору в літературному процесі епохи.
3. Визначення жанрової належності тексту.
4. Тема, ідея твору.
5. Проблеми, порушені у творі.
6. Ліричний герой поетичного тексту, його внутрішній світ, життєва позиція.
7. Образ автора.
8. Головні дійові особи твору.
9. Основні образи аналізованого тексту.
10. Особливості розгортання описуваних подій, явищ.
11. Характеристика мовних засобів усіх рівнів щодо їхнього значення у висвітленні ідейно-тематичного змісту, у створенні емоційно-оцінного смислу:
 - а) з'ясування ролі лексичних засобів мови в розкритті ідейно-тематичного змісту твору;

- б) аналіз морфологічних особливостей поезії, виявлення емоційно-експресивного навантаження частиномовних одиниць;
 - в) з'ясування стилістичних функцій синтаксичних одиниць;
 - г) стилістичні функції словотвірних елементів;
 - г) фонічні засоби організації тексту.
12. Тропи, їхня стилістична роль у тексті.
 13. Аналіз метру, ритму, віршового розміру тощо.
 14. Аналіз заголовка.

Зразок філологічного аналізу художнього тексту.

«На колимськiм морозі калина...»

На колимськiм морозі калина
 Зацвітає рудими слізьми.
 Неосяжна осонцена днина,
 і собором дзвінким Україна
 написалась на мурах тюрми.
 Безгоміння, безлюддя довкола.
 Тільки сонце, і простір, і сніг.
 І котилося куль-покотьюлом
 моє серце в ведмежий барліг.
 І зголілі модрина кричали,
 тонко олень писався в імлі,
 і зійшлися кінці і начала
 на оцій чужинецькiй землі.

В.Стус

Василь Стус – поет трагічної долі, «речник замордованого покоління; поетів і молоді, похованої під кригою часу» [5; 121]. Драматизм його життя вилився у віршах, бо В.Стус писав оголеним нервом своєї душі, сприймаючи стоїчно фатальні життєві випробування. Проте, незважаючи на несприятливі життєві обставини, поет не зрадив своїм принципам та ідеалам. Для нього найголовнішою була священна любов до України, рідного українського народу, за волю та майбутнє якого так пристрасно й самовіддано боровся.

Тема любові до України, вболівання за долю її народу, тяжкий біль і туга, викликані розлукою з рідним краєм, є провідною, наскрізною темою поетичної творчості В.Стуса. Ці мотиви досить яскраво відчутні в поезії «На колимськiм морозі калина...». У ній – невимовна туга за Україною – її повітрям, землею, небом, за рідними, друзями – усім тим, що зветься Батьківщиною. Проте туга, смуток спричинені не тільки особистими переживаннями, а насамперед високими патріотичними почуттями синівської відданості, самозреченості в ім'я народу. Зазначеним поетичним твором автор утверджує *ідею* безкорисливої, незрадливої, самовідданої любові до рідного краю – України, здатність на самопожертву в ім'я свого народу.

Поезія В.Стуса пронизана стражданням: «Філософсько-поетична парадигма страждання посідає чільне місце у поезії митця, продовжуючи художні традиції сакрального письменства, де страждання постає важливим моральним концептом, що відображено у Біблії, життійній літературі. Страждання виявляє у творах В.Стуса загальнолюдський філософський зміст: це – «по вітчизні вічні страсті»

– одвічний болісний пошук людиною втраченого раю, землі обітованої, не лише як ідеального територіального, соціокультурного середовища, а насамперед як пристанища духу, гармонії всередині внутрішнього світу», – пише А.Бондаренко [1; 47].

Аналізований поетичний твір залічуємо до громадянської лірики. Водночас це автобіографічний вірш, який стосується 60-х років ХХ ст. й Колими – місця заслання політв'язнів.

Ліричний герой поетичного тексту – політичний в'язень, що відбуває покарання за свою принципову громадянську позицію, за вільнодумство.

Образ автора і ліричного героя накладаються один на одного. Ліричного героя, як і автора, заслано на Колиму за його політичні переконання й український патріотизм.

У поетичному творі В.Стус порушує низку глобальних для свого часу і для сьогодення проблем: проблему страждання, спричиненого усвідомленим вибором життєвої позиції, яка полягає в боротьбі за українську незалежну державу, за національні ідеали; проблему самовідданої любові до України, самозреченості в ім'я цієї любові; проблему фізичної неволі, що відкриває шлях до свободи духовної; проблему стійкості особистості у відстоюванні своїх переконань; проблему віри, надії, любові як духовної основи буття.

Основними образами поезії є *образ України* – омріяної, рідної сторони, за любов до якої ліричний герой як політв'язень відбуває покарання на Колімі; *образ чужинецької землі* (Колими), що постає як уособлення фізичної неволі та страдництва в ім'я ідеалів нації, в ім'я справедливості та добра; *образ тюрми* – неволі, де страждає ліричний герой за нескореність, вільнодумство, сміливі думки, принципову громадянську позицію; *образ калини* – традиційного символу України; *образ сонця* – джерела світла, тепла, радості; символу перемоги світлих сил над темними, добра над злом; *образ собору* – духовної сили, віри, надії, любові, утвердження високих гуманістичних ідеалів, відродження нації.

Розгортання авторської оповіді розпочинається з констатації факту – «На колимськiм морозі», що містить вказівку на часопросторові реалії, в яких перебуває ліричний герой і які є істотними для нього, знаковими. Отже, прикметник *колимськiй* виконує функцію просторового орієнтира для позначення описуваних подій, іменник *мороз* – часового (вказує на зимову пору); опосередковано вони позначають й інший часопростір, пов'язаний із політичною ситуацією та ідеологією в нашій країні в 60-ті рр. ХХ ст.: Колима слугувала місцем заслання політв'язнів, до яких належав і сам В.Стус.

Після поетичної констатації часопросторових реалій, у яких перебуває ліричний герой, автор вводить інший образ, що видається деякою мірою несумісним з цими реаліями, – образ *калини*. Несподіваний кінець першого рядка, низхідна інтонація, акцент на образі калини завершують перший змістовий фрагмент

поетичного твору. Образ калини сягає народнопоетичних джерел (взагалі для шістдесятників характерне «органічне злиття народнопісенного начала з інтелектуальним, філософським» [3; 34]). Автор різко, без плавного переходу зіставляє два образи – колимського морозу, що асоціюється з чужиною, стражданнями, і калини – традиційного символу України. Апеляція до зорових відчуттів викликає асоціації з теплом, вогнем (етимологічно номен *калина* пов'язують, за О.Потебнею, з *калитою*), що зігріває серце ліричного героя.

Наступний рядок поезії – закінчення попередньо означеної думки, з тією лише відмінністю, що ця частина висловлення – метафоризована: *Зацвітає рудими слізьми* (фіксуємо поєднання метафори з порівнянням). Автор вводить образ *сліз*, указуючи на страждання ліричного героя. Метафора побудована на основі уподібнення за формою (зовнішньою схожістю): ягоди нагадують слізи; епітет *рудий* асоціюється з негативним психічним станом ліричного героя (пристрасть, сила вияву почуттів позначаються червоним). Розглядана метафора утворена способом антропоморфізації, коли явищам доволішньої дійсності приписуються ознаки та властивості людей: *ягоди – слізи*. Образи колимського морозу (чужини) і сліз (страждання, викликаного тугою за Батьківщиною) взаємопов'язуються у поетичному ідіолекті митця, посилюючи ідею твору; ці образи розташовуються у висхідному порядку: на чужині виникає спогад, зроджений спогляданням реалії, що нагадує Батьківщину, проте цей спогад болісний і страдницький.

Отже, доміантними макрообразами поезії, що групують навколо себе інші образи, є чужина і Україна (Батьківщина); вони антитетичні.

Перехід до наступного опису подій досить чіткий і лаконічний. Дійсність змальовується скупом, але вищерпно точно односкладним номінативним реченням: *Неосяжна осонцена днина*. Поет знову апелює до зорових відчуттів, поєднуючи враження, навіяні спогляданням простору – безмежної пустелі, заповненої денним сонячним світлом. Відчуваємо наростання почуттів, що переповнюють ліричного героя. Їхню інтенсивність своєрідно відображають словесно-образні одиниці: прикметник *неосяжний* «який не має видимих меж, дуже великий щодо розміру; неоглядний, неозорий» [2; 610] та індивідуально-авторський неологізм *осонцена*. Увага концентрується на оказіоналізмові *осонцена*, що утворений від іменника *сонце*; сонце ж – символ світла, тепла, радості, життя. Однак осонценість доквілля ліричний герой сприймає з глибоким душевним надриком, воно (сонце) не радує його, бо коли ти силоміць відірваний від Батьківщини, то досягнути всю красу і велич доколишнього світу неможливо. Так автор підводить читача до кульмінаційного моменту, який образно фіксують наступні рядки:

І собором дзвінком Україна
написалась на мурах тюрми.

Метафоричний зміст, образність висловленої думки формується на основі зовнішньої подібності: тінь калини, певно, відбившись на стіні, намалювала уявний образ України. Тяжкі муки, виснажливі поневіряння, вболівання за рідний край, його долю переживає ліричний герой, проте спогади про Україну, незважаючи ні на що, все ж чисті й світлі. Це підтверджує емоційно забарвлений прикметник *дзвінкий* «який голосно і чітко звучить» [2; 219], якому притаманне високе емоційно-експресивне забарвлення, він має відтінок піднесеності, урочистості. Відзначаємо, що тут зорові образи взаємодіють зі слуховими. Отже, кульмінаційною є друга антитеза: *тюрма – Україна*.

Далі спостерігаємо поступовий спад почуттів:

Безгоміння, безлюддя довкола.

Тільки сонце, і простір, і сніг.

Односкладні номінативні речення чітко і лаконічно передають стан ліричного героя. Нанизування слів з прийменником *без-* (*безгоміння*, «відсутність гомону, звуків», *безлюддя* «відсутність людей; перен. відсутність одностайців, рідних, знайомих людей; перен. глухі, необжиті, малозаселені місця» [2; 43] посилюють враження пустельності, самотності, що заповнюють мозок і серце ліричного героя: відсутність звуків (пустельна тиша), відсутність людей у сонячному безкінечному сніговому просторі й самотність ліричного героя пригнічують, але не впокорюють його.

Спад почуттів ліричного героя триває довго, навіть довше, аніж їхнє наростання, що пояснюємо внутрішнім драматизмом, яким охоплена його душа, тривалим перебуванням у цьому стані, силою переживань. Тому заспокоєння не може прийти одразу. Душевний біль стихає повільно. Поступовість емоційного спаду художньо увиразнює повтор сполучника *і* (тільки сонце, *і* простір, *і* сніг). Далі за текстом анафоричний повтор сполучника *і* послідовно підтримує цей спад.

Плин думок ліричного героя образно засвідчує метафора: «І котилося куль-покотьюлом моє серце в ведмежий барліг». Як і в попередніх випадках, метафора побудована на основі порівняльної конструкції з іменником в орудному відмінку. Крім того, образність висловлювання підсилюється алітерацією *к, л* та асонансом *о* (відповідно авторові вдається передати безмежність роздумів, їхню «протяжність» у просторі та часі; індивідуально-авторський неологізм *куль-покотьюлом* створений для змалювання психологічних вражень, душевних переживань ліричного героя, відтворення стану його внутрішнього світу; компоненти оказіоналізму *куль* – «обмолочений та обтрусений від злаків сніг жита або пшениці, що використовується для покрівлі» [2; 472] та *покотьюло* – «дерев'яна дитяча іграшка, що має форму обруча» [2; 843], об'єднані в одному слові, формують лексему з переносним значенням «вистраждані і обтесані кривдниками народу думки, почуття, суспільно-політичні погляди», за допомогою якої автор знаково

відтворює ступінь духовного нищення особистості й водночас передає стоїчність, нездоланність, незрушність громадянської позиції ліричного героя.

Метафорично-перифрастична конструкція *ведмежий барліг* слугує позначенням ворожих сил – зрадників ідей, запродавців, політичних катів. Отже, метафорична конструкція, подана простим реченням, має три ступені: *серце котилося; серце котилося куль-покотьюлом; котилося куль-покотьюлом моє серце в ведмежий барліг*. Відзначаємо високу концентрацію поетової думки, нагромадження негативних емоцій: окрім туги, душевного болю, суму, почуття ненависті, зневаги до тих, хто одурманює народ, паразитує на його духовній неволі.

Щоб передати тяжкі, глибокі, надзвичайно зболені перепади психічного стану героя, який, здається, то заспокоюється, то знову пристрасно обурюється, поет удається до антитези *тиша – крик*: «Безгоміння, безлюддя довкола» та «модрини кричали».

Метафора «І зголілі модрини кричали» – останній спалах потужно виражених почуттів ліричного героя. Особливістю метафори є те, що вона побудована на одночасній взаємодії зорових і слухових вражень – уподібненні предметів за зовнішніми ознаками та внутрішніми (силою, динамічністю вияву тощо). Перша частина метафоричної конструкції пов'язана із зоровим сприйняттям (на це вказує індивідуально-авторський неологізм *зголілі*), друга – зі звуковим враженням, що досягається за допомогою дієслова «*кричали*», вжитим у переносному значенні. Засіб антропоморфізації максимально загострює сприйняття образу (подібно до людини, модрини – *зголілі*, вони можуть *кричати*) та його стилістичну роль у тексті в цілому. Дієслово *кричати* навіть у своєму прямому значенні містить елемент експресії: *кричати* – означає створювати голосні звуки, сильніші, ніж звичайно. У вірші дієслово *кричати* виступає синонімом до *шуміли* (у тайзі, серед безлюддя, порожнечі шум дерев здається непривітним, він загострює душевний біль, негативно впливає на психічний стан ліричного героя, тому видається схожим на крик). Лексема *шуміти* щодо лексеми *кричати* є нейтральною. Віддавши перевагу останній, автор досяг концентрації емоцій, спрямованих на відповідне сприйняття висловленої думки. Окрім того, лексема *кричати* посилює сприйняття ідейно-тематичного змісту, свідчить про те, що навіть природа не хотіла миритися з радянщиною. Модрини, безмовні свідки, не могли споглядати муки людей, відірваних від Батьківщини, які так самовіддано

люблять її, що ладні в ім'я цієї любові зазнати найтяжчих поневірянь.

Розв'язку, остаточний спад почуттів автор фіксує так:

тонко олень писався в імлі,
і зійшлися кінці і начала
на оцій чужинецькій землі.

Митець знову вдається до зорового образу (*тонко олень писався в імлі*), відтворюючи споглядуване; потім через антитезу підсумовує свої роздуми.

Множинна форма іменників *кінці* і *начала* свідчить про часову невизначеність того, що діється. Обрана життєва позиція ліричного героя, його принципів, самовідданість і самопожертва в ім'я України, народу, національної ідеї неминуче приводить до такого стану, тобто до фізичної неволі, покарання, ув'язнення; перебуваючи в далекій чужинецькій землі, ліричний герой як справжній патріот, чесний громадянин України переконується в істинності своєї життєвої дороги і розуміє, що іншого шляху не існує; саме на чужині, в неволі, народжуються нові ідеї, міцнішають переконання, з'являються нові перспективи. Тому, філософськи осмислюючи кінець, автор оптимістично бачить початок. Отже, безвиході, розпачу немає. Є шлях уперед – через терни до зірок.

Відчуваємо, як гаснуть, поволі влягаються, заспокоюються душевні муки ліричного героя, щоб знову колись вибухнути пристрасністю та непримирністю. Прикінцеві рядки поезії сприймаємо як певний висновок, підведення до думки, що саме чужина допомогла ще гостріше відчутти тугу за рідним краєм і любов до нього, перевірити силу та справжність цих почуттів та водночас усвідомити доконечність подальшої боротьби, нехай навіть ціною власного життя, за свободу, незалежність рідного народу. Аналізований вірш свідчить про мужність, нескореність В.Стуса, силу поетичного таланту поета-шістдесятника, справжнього борця, гідного патріота українського народу.

Поезія написана просто, в ній глибоко осмислено пережите. На першому плані – розгортання двох оповідних ліній – змалювання колимського пейзажу (світу природи) і змалювання драматичних почуттів ліричного героя (світу людських переживань). Ці дві лінії переплетені, взаємопов'язані. У них сконцентровано основні змістові мотиви.

Вірш написано трискладовим анапестом; у результаті автор створює розмірену в інтонаційному сенсі оповідь, що характеризується виражено-уповільненим способом поетичного викладу.

Література

1. Бондаренко А. Лексична парадигма «страждання» в поезії В.Стуса / А.Бондаренко // Мовознавство. – 1995. – № 2–3.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад і голов. ред. В.Бусел. – К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2001.

3. Неділько В. Василь Стус. Доля. Життя. Поезія /

В.Неділько // Українська мова і література в школі. – 1992. – № 1.

4. Николіна Н. Филологический анализ текста: уч. пособие для студ. высш. пед. учебн. заведений / Н.Николина. – Москва: Академия, 2007.

5. Сверстюк Є. Віднайдена імпрорвізація Василя Стуса / Є.Сверстюк // Київ. – 1991. – № 10.